

नेपालको वन व्यवस्थापनमा काठः

सम्भावना, चुनौती तथा आगामी पाइलाहरू

✍ गोविन्द पौडेल^१

१. परिचय

नेपालमा वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिहरूलाई सरसर्ती हेर्दा राज्यले वन क्षेत्रलाई धेरै महत्वका साथ प्राथमिकतामा राखेको जस्तो देखिन्छ। जस्तै:- वन विकास गुरुयोजना २०४६ मा स्पष्टै लेखिएको थियो कि वन क्षेत्रले नेपाली जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गरी स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउने छ। त्यस्तैगरी विगतका प्रायः सबै पञ्चवर्षीय योजनाहरूले पनि वन क्षेत्रले आम्दानी र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी गरिवी न्यूनीकरण गर्ने राष्ट्रिय अभियानमा योगदान पुऱ्याउने छ भनी उल्लेख गरिँदै आएको थियो। यी विभिन्न नीतिगत दस्तावेजहरूको अवधि सकिइसकेको छ। तेह्रौँ आवधिक योजना (२०७१-२०७४) मा पनि विगतका नीतिगत दस्तावेजमा उल्लेख गरे अनुसार नै वन क्षेत्रमाफत आम्दानी र रोजगारी बढाउने कार्यक्रम गरिने छ भनी विभिन्न व्यवस्था उल्लेख भएको छ। नीतिहरूमा लेखिएका यी व्यवस्थाहरूप्रति विमति जनाउनुपर्ने कुनै कारण छैन। किनकि यी योजनाहरू आफैँमा राम्रा र सही जस्ता छन्। तर यी नीतिहरूको कार्यान्वयन के कसरी भयो र सोचिएका उपलब्धिहरू प्राप्त भए भएनन् भन्ने कुरा महत्वपूर्ण छ।

विभिन्न अध्ययनहरू र तिनीहरूको निष्कर्ष हेर्दा वन क्षेत्रको प्रवर्द्धन र विकासबाट आयआर्जन, आम्दानी, रोजगारी र राजस्वको वृद्धिमा आशा गरिए जस्तो योगदान पुग्न सकेको देखिँदैन। सामुदायिक वनकै उदाहरण लिँदा नेपालको सामुदायिक वनले वन स्रोतको उत्पादन बढाउने, हरियाली र वनबाट प्राप्त हुने वातावरणीय सेवाको मात्रा र गुणस्तर बढाउने काममा ठूलो योगदान पुऱ्याएको भए पनि वनबाट आर्थिक उपार्जन गर्ने र रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी समुदायको जीवनस्तर बढाउने काममा आंशिक सफलतामात्रै हात पारेको छ (Neupane 2000, Mahapatra 2001)। केही अध्ययनले सामुदायिक वनहरूमाफत समुदायको जीवनयापनमा योगदान पुग्ने, आम्दानी, रोजगारी र राजस्वमा वृद्धि गर्ने सम्भावना देखिए

पनि खासमा नेपालको वन क्षेत्र आर्थिक सम्भावनाबाट धेरै कम मात्रै लाभान्वित हुन सकेको छ (Banjade et al. 2011)। अब प्रश्न उठ्छ, अध्ययनहरूले वा विज्ञहरूले औल्याएको सम्भावना र वन क्षेत्रको व्यवस्थापनबाट रोजगारी बढाउने, समुदायको जीवनस्तर उकास्ने, राजस्व वृद्धि गरी गरिवी न्यूनीकरणमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सकिने भनेर किटान गरिएका नीतिगत दस्तावेजका उद्देश्यहरू समेत किन हासिल हुन सकेनन् त ? यही सेरोफेरोमा केन्द्रित हुँदै वन क्षेत्रको सम्भावना (मुख्यगरी काठ व्यवस्थापन) के के छन्, किन यी आर्थिक सम्भावनाबाट मुलुकले फाइदा लिन सकेन र आगामी दिनमा कसरी अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने विषयमा यस लेखमा चर्चा परिचर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. काठ व्यवस्थापन नै किन ?

वन क्षेत्रको समग्र विकासमा पर्याप्त लगानी र उपयुक्त व्यवस्थापन हुने हो भने यसबाट वनजन्य उत्पादन (काठ, गैरकाष्ठ वन पैदावार) र वातावरणीय सेवा (जस्तै:- पानी, भू-तथा जलाधार संरक्षण, कार्बन सञ्चित वृद्धि आदि) दुवै किसिमका फाइदाहरू लिन सकिन्छ। सघन रूपमा वन विकास हुँदा एउटा निश्चित क्षेत्रफलबाट एकैचोटी काठ, दाउरा, जडीबुटी र अन्य वातावरणीय सेवा दिगो रूपमा प्राप्त हुने र त्यसको व्यवस्थापनबाट आम्दानी र रोजगारी सिर्जना गरी स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ। हावा, पानी जस्ता जीवनदायी र विकल्प विहीन वस्तु तथा सेवा उत्पादन हुने यो क्षेत्रको विकास समग्रतामा हुनुपर्ने हो। तथापि काठ केन्द्रित व्यवस्थापन किन गर्नुपर्छ भन्ने बारेमा केही चर्चा गर्नु आवश्यक छ।

क) नीतिगत र व्यवहारिक पक्ष

व्यवहारमा राज्यले अवलम्बन गरेका नीतिहरू, तिनको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र, अनुगमन प्रणाली जस्ता सबै विषयहरू काठ व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित देखिन्छन्। सन् १९२७ मा काठको व्यापारलाई नियमन गर्न काठ

१ लेखक फरेष्टएक्सन नेपालसँग आवद्ध छन्।

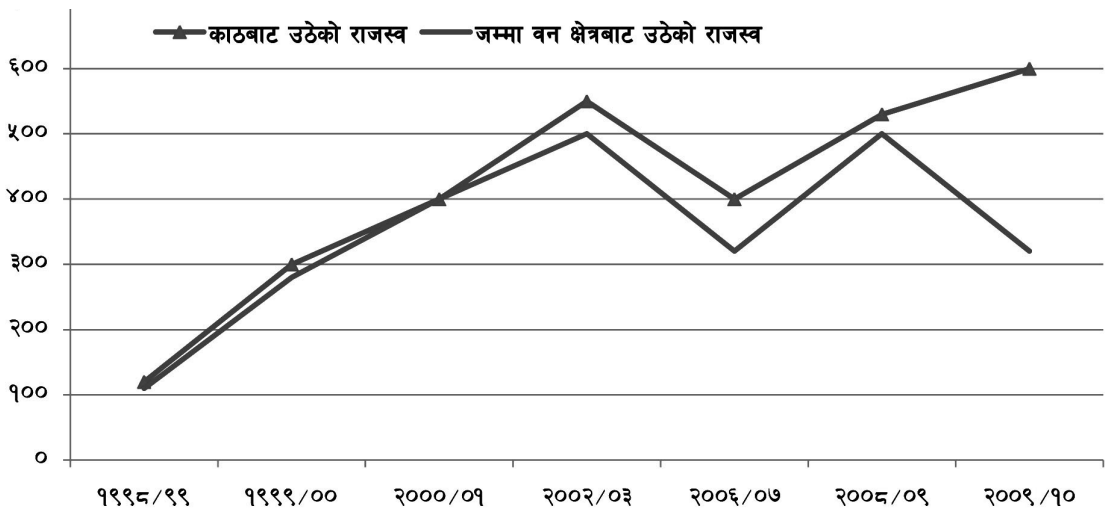
महलको स्थापना भएपछि र त्योभन्दा पनि अगाडिदेखि नै हाम्रा नीतिहरू काठलाई केन्द्रविन्दुमा राखेरै बनेका देखिन्छन्। वन प्राविधिकहरूले पनि काठ व्यवस्थापन, यसको अनुगमन, काठ व्यापारको नियमन, नियन्त्रण आदिमै आफ्नो धेरैजसो कार्यालय र विदाको समय खर्च गर्नुपरेको छ र व्यक्तिगत भेटघाटमा समेत यिनै विषयहरूमा बढी छलफल हुने र वनको वातावरणीय सेवा, जैविक विविधता जस्ता विषयमा कमै चर्चा हुने गरेको छ (Banjade 2012)। यसरी नीतिगत र व्यवहारिक दुवै हिसाबले काठलाई व्यक्ति, राज्य र समाजले महत्व

दिइरहेको सन्दर्भ हेर्दा काठको व्यवस्थापनबाट वनको व्यवस्थापनको सुरुआत गर्न सजिलो होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

ख) वन क्षेत्रमा काठबाट बढी आमदानी

विभिन्न अध्ययनहरूको निष्कर्ष हेर्दा काठको विक्री वितरणबाट नै धेरै आमदानी (र रोजगारी पनि) भएको देखिन्छ। सन् १९९८/०९ देखि २००८/२००९ को तथ्याङ्क हेर्दा वन क्षेत्रबाट उठेको कुल राजस्व मध्ये ८०% भन्दा बढी काठ विक्रीबाट भएको देखिन्छ (Banjade 2012)।

चित्र १: सात वटा आर्थिक वर्षमा नेपालमा काठ तथा वन स्रोतबाट सङ्कलन भएको राजस्वको मात्रा (रु. दश लाखमा)

स्रोत :Banjade 2012

सरकारी वनमा मात्रै नभएर सामुदायिक वनमा पनि स्थिति उही छ। आमदानीका स्रोतहरूमा केही विविधता देखिए पनि सामुदायिक वनहरूको वार्षिक आमदानीको लेखाजोखा गर्दा सालाखाला ८०% आमदानी काठ विक्रीबाट नै आएको देखिन्छ। उदाहरणको लागि काठबाट सामुदायिक वनहरूले नवलपरासीमा ९०% (Banjade 2012) र दोलखामा ७०% भन्दा बढी (Banjade & Paudel 2008) आमदानी गरेका छन्। यसको मतलब मौजुदा जनशक्ति, प्रविधि र लगानी एवम् व्यवस्थापनलाई आधार मानेर हेर्दा तत्काल आमदानी र रोजगारी सिर्जना गर्नको लागि काठको उचित व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ।

ग) उद्यम सञ्चालनको लागि कच्चा पदार्थ

नेपालमा काठको प्रयोग र प्रशोधनमा आधारित उद्योगहरूले प्लाइवुड, खयर र फर्निचरमा गरी करिब करिब रु. १२ अर्बको लगानी गरेका छन्। काठमा आधारित यी उद्यमहरूमा १,५०,००० जनाले काम पाइरहेको अवस्था छ (Banjade 2012)। यी उद्योगहरू दिगो रूपमा चलन यिनको क्षमता विस्तार गरी आमदानी र रोजगारीका सम्भावना बढाउने पर्याप्त अवसरहरू विद्यमान छन्। तर काठको उत्पादन बढाउने गरी वन व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने यी उद्यमहरूको भविष्य धरासायी हुन्छ। उद्यमसँगै यसबाट प्राप्त हुने आमदानी (राजस्व समेत) र

रोजगारीका सम्भावनाहरू समाप्त हुनेछन्। त्यसकारण स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरमै आम्दानी र रोजगारी बढाउन सकिने सम्भावना भएकोले पनि काठ व्यवस्थापन जरुरी छ।

घ) काठको आयात प्रतिस्थापन गर्ने

नेपालमा काठ उत्पादन, कटानी, ओसारपसार र बिक्री वितरण प्रणाली अव्यवस्थित र बिना योजना भइरहेको छ (MoFSC 2014)। माग र आपूर्तिको चाँजोपाँजो नमिल्दा कतै काठको कालोबजारी हुने र कतै काठ कुहिएर जाने अवस्था सिर्जना भइरहेको छ। काठ काट्नु भनेको वन मास्ने हो भन्ने आमधारणा बनेको कारणले गर्दा पनि दिगो रूपले नै लिन सकिने काठको आर्थिक आम्दानी पनि कम कटानी हुने (Paudel et al. 2014) र काठ कटानी र निकासीको लागि लिनुपर्ने अनुमति प्रक्रिया पनि जटिल र भ्रष्टाचारी (Nenpane 2000, Mahapatra 2001) हुनाले बजारमा काठको माग अनुसार आपूर्ति गर्न सकिने काठ हुँदाहुँदै पनि कानुनसम्मत तरिकाले काठ बजारमा किनबेच हुन सकेको छैन। यसले गर्दा काठको कालोबजारी (MOFSC 2014), अनियमितता र अत्याधिक मूल्य वृद्धि भएर उपभोक्ताहरूले सहज र सरल मूल्यमा काठ पाउन सकेका छैनन्। त्यतिमात्र होइन, असहज आपूर्ति, मूल्य वृद्धि र भ्रष्टाचारी कानुनी प्रक्रियाले गर्दा देशको काठ उपयोगमा नआउने, अन्यत्रबाट काठ र काठको विकल्पको रूपमा खरिद हुने सामग्रीको लागि ठूलो धनराशी खर्चनु परेको छ। व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्रको सन् २०१२/२०१३ को तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा नेपालले यो वर्ष साढे तीन अर्ब रूपैयाँ बराबरको काठ र काठजन्य उत्पादन आयात गरेको छ। यसो हुँदा देशले दुई किसिमबाट नोक्सानी व्यहोरिरहेको छ। एकातिर भएको काठको सदुपयोग नहुँदा यसबाट प्राप्त हुन सक्ने आम्दानी र रोजगारीका अवसरहरू गुमाइरहेका छौं भने अर्कोतिर खरबौं रूपैयाँ बराबरको विदेशी मुद्रा खर्च गरी काठजन्य

उत्पादन आयात भइरहेको छ। यो आर्थिक असन्तुलन र व्यापार घाटा हटाउन हामीले काठ व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ। काठको आयात प्रतिस्थापन मात्रै गर्न सक्ने हो भने पनि ठूलो धनराशी बचत हुने र आम्दानी एवम् रोजगारी बढ्ने हुन्छ।

३. काठ व्यवस्थापनको सम्भावना

माथिको खण्डमा वनको व्यवस्थापन किन गर्नु जरुरी छ भन्ने विषयमा केन्द्रित भई छलफल गरियो। अब यो खण्डमा वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी, काठ व्यवस्थापनमा कानुनी र व्यवहारिक पक्षको सुव्यवस्था कायम गर्न र दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था र कार्य कुशलता अभिवृद्धि गर्न सकिएको खण्डमा नेपालमा काठ व्यवस्थापनका सम्भावनाहरू के कति हुन सक्छन् भन्ने विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

क) काठ व्यवस्थापनबाट ठूलो मात्रामा काठ र आम्दानी वृद्धि हुने

नेपालको वनबाट ठूलो परिमाणमा र दिगो रूपमा काठको उत्पादन हुने सम्भावना देखिएको छ। यसरी उत्पादन हुने काठ निकाल्दा वनको हैसियतमा कुनै असर नपारी हरेक वर्ष वृद्धि हुने परिमाणभित्र रहेर नै निकाल्न सकिने हुँदा काठको बिक्री वितरण र काठमा आधारित उद्यम व्यवसाय सञ्चालन र प्रवर्द्धन गर्ने काममा ठूलो सहयोग हुन्छ। ठूला ठूला कलकारखाना नभएको हाम्रो जस्तो देशमा अहिले भइरहेको प्रविधि, लगानी र मानवीय स्रोतको उपयोग गरी ग्रामीण भेगमा आम्दानी र रोजगारी बढाउन सकिने एउटा सम्भावित क्षेत्र काठ व्यवस्थापन हो। एउटा अध्ययन अनुसार नेपालमा काठको उत्पादन वृद्धिदर नहुँदाको अवस्थामा करिब ४९ अरब, ५०% क्षेत्रमा सामान्य वृद्धिदर करिब ६३ अरब र सबै वनमा राम्रो वृद्धिदर हुने गरी व्यवस्थापन गर्न सकिएमा करिब एक खर्ब रूपैयाँ आम्दानी गर्न सकिन्छ (हेर्नुहोस तालिका १)।

तालिका १: काठ उत्पादन र यसबाट प्राप्त हुनसक्ने आम्दानी

	उत्पादन हुने परिमाण (घनफिट)	राजस्व (रु.)
वृद्धि दर	६,१५,१५,४७६	४९,२१,२३,८०,८००
५०% (सामान्य) वृद्धिदर हुँदा	९,२२,७३,२१४	७३,८१,८५,७१,२००
राम्रो वृद्धिदर हुँदा	१२,३०,३०,९५२	९८,४२,४७,६१,६००

स्रोत : सुवेदी २०१२

काठ व्यवस्थापनबाट माथि उल्लेख गरिएको तालिकामा दिए अनुसार आम्दानी मात्रै होइन यसबाट उल्लेखनीय रूपमा रोजगारी सिर्जना हुने देखिन्छ। सन् २०११ मा भएको एउटा अध्ययन अनुसार काठ व्यवस्थापनबाट वर्षेनी १ लाख जनालाई काम दिन सकिन्छ (ERI 2011)। यो हिसाबले ग्रामीण क्षेत्रमा नगद आम्दानी र रोजगारीको माध्यमबाट समुदायको जीवनयापनलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

ख) सामुदायिक वनमा काठ व्यवस्थापन

माथि नै उल्लेख गरिसकियो कि सरकारी राजस्व र सामुदायिक वनको आम्दानीका स्रोतहरूमा विविधता भए तापनि आम्दानीको मुख्य स्रोत भनेकै काठको बिक्री वितरण हो। सरकारी वन होस् या सामुदायिक वन वनबाट हुने आम्दानीको सालाखाला ७०-८०% (वा त्यो भन्दा माथि) रकम काठ बिक्रीबाट आउँछ। सामुदायिक

वन व्यवस्थापनका विभिन्न उद्देश्यहरू (जस्तै:- जैविक विविधता संरक्षण, जडीबुटी व्यवस्थापन आदि) मध्ये काठको उत्पादन, वितरण र बिक्री प्रमुख हो। फरेष्टएक्सनले २०१३ मा गरेको एक अध्ययन अनुसार सामुदायिक वनमा काठको उत्पादन र बिक्री वितरणबाट उल्लेखनीय रूपमा आम्दानी र रोजगारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। उक्त अध्ययन अनुसार व्यापारिक हिसाबले बजारमा बिक्री वितरण हुने प्रमुख नौ वटा प्रजाति (साल, सिसौ, अस्ना, कर्मा, जामुन, चिलाउने, खोटेसल्ला, उत्तिस र गोब्रे सल्ला) बाट वार्षिक करिब १ करोड घन फिट काठ निकाल्न सकिन्छ। यो काठको मूल्याङ्कन सरकारी दररेटमा गर्दा चार अर्ब र बजार मूल्य अनुसार २७ अर्ब आम्दानी हुन जान्छ (हेर्नुस् तालिका नं. २)। यी तथ्याङ्क हेर्दा नेपालमा काठका लागि बजारले सरकारी दररेट भन्दा करिब ७ गुणा बढी मूल्य दिन तयार (Willingness to pay) देखिन्छ।

तालिका नं. २: सा.व.मा काठ व्यवस्थापनबाट हुनसक्ने आम्दानी

मुख्य प्रजाति	वार्षिक स्वीकार्य कटान (घन फिट)	मूल्य सरकारी दररेटमा (रु दश लाखमा)	बजार मूल्य (रु दश लाखमा)
साल	६००७८३८.६७	३२०२.१८	२१०२७.४४
सिसौ	८६९५१.९५	२६.०९	२१७.३८
अस्ना	५५२६७९.९९	१३८.१७	१४९२.२४
कर्मा	१२८७६३.१६	३२.१९	३४७.६६
जामुन	७४७७५.४७	१८.६९	१४९.५५
चिलाउने	५८४७०३.१४	११६.९४	४०९.२९
खोटे सल्ला	२२८५६०३.६६	३९९.९८	२२८५.६०
उत्तिस	९७२८३६.६६	९७.२८	३४०.४९
गोब्रे सल्ला	९४१७१५.७१	९४.१७	९४१.७२
जम्मा		४१२५.६९	२७२११.३७

स्रोत : Paudel et al. 2014

त्यति मात्र होइन सामुदायिक वनको मात्र काठ व्यवस्थापन हुने हो भने पनि यसबाट वार्षिक करिब २२,००० जनालाई रोजगारी दिन सकिन्छ। यो भनेको नेपालको सबै वनमा रहेको काठ व्यवस्थापन गर्दा हुन सक्ने रोजगारी (वार्षिक १,००,७२७ जना) को करिब २१% भाग हो (ERI 2011)।

ग) विदेशी मुद्रा बचत गर्ने

नेपालले जडीबुटी, सुगन्धित तेल, नेपाली हाते कागज, काष्ठकला आदि वन पैदावार (कच्चा वा प्रशोधित) सामग्री समेत गरी वार्षिक ५० करोड बराबरको निर्यात गर्दछ भने काठ, फर्निचर, मेटल फर्निचर र काठको विकल्पको रूपमा प्रयोग हुने आल्मुनियम आदिको खरिदमा करिब

४ अर्ब रुपैयाँ खर्च गर्दछ (व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्रको सन् २०१२/१३ को तथ्याङ्क)। यस हिसाबले हामीले अरबौं रुपैयाँ बराबरको विदेशी मुद्रा हरेक वर्ष गुमाइरहेका छौं। हामीले मलेसिया लगायतका देशबाट वर्षेनी २ अर्ब रुपैयाँ बराबरको त काठ मात्रै खरिद गर्दछौं (काठमाडौं पोस्ट, २०१२)। यो तथ्याङ्क हेर्दा हामी काठ उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुन सक्दा मात्रै पनि वर्षेनी करिब २ अर्ब बचत गर्न सक्छौं। अझ यसमा रोजगारी र रोजगारीबाट प्राप्त हुने आम्दानीको हिसाब गरिएको छैन। आयात रोक्न मात्रै होइन, काठको सुलभ आपूर्ति गर्न सक्दा काठ आपूर्ति कम हुँदाको परिणति (जस्तै:- अनियमितता, कालोबजारी र अत्याधिक मूल्य वृद्धि) हटाउन सक्छौं र काठको बिक्री वितरणलाई कानुनतः नियमन गरी उल्लेखनीय रूपमा राजस्व वृद्धि गर्न सकिन्छ। यसको अलावा काठ बिक्री वितरणबाट आर्थिक रूपले लाभान्वित हुनको लागि राष्ट्रिय, द्विदेशीय, बहुदेशीय राजनीतिक वा कूटनीतिक तारतम्य मिलाउने भ्रमेला (जलस्रोत, विद्युत वा कार्बन व्यापारमा जस्तो) व्यहोर्नु पर्दैन। नेपालको मौजुदा जनशक्ति प्रविधि र क्षमताबाट नै आर्थिक फाइदा लिन सकिन्छ र दातामाथिको निर्भरता समेत कम गर्न सकिन्छ।

४. काठ व्यवस्थापनबाट फाइदा लिन नसक्नुको कारण

काठको व्यवस्थापन गर्दा हुनसक्ने आर्थिक फाइदाहरू (जस्तै:- आम्दानी, राजस्व, रोजगारी) को चर्चा गरिरहँदा यी यावत सम्भावनाहरू किन लिन सकिएन भन्ने प्रश्न आउँछ जुन स्वाभाविक हो। अब यही प्रश्नमा छलफल गरौं। यसमा केही कानुनी, केही प्रक्रियागत र केही जनमानसमा रहेको सोच प्रमुख छन्।

क) वन व्यवस्थापन (विशेष गरी काठ) लाई सार्वजनिक बहसमा ल्याइएको छैन

सैद्धान्तिक र नीतिगत रूपमा काठ व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित गर्ने र नियमन गर्ने प्रावधानहरू राखिए पनि काठ उत्पादन र बिक्री वितरण प्रक्रिया एकदम अव्यवस्थित र बिना योजना चलिरहेको छ (MoFSC 2014)। बजारमा नियमसङ्गत रूपमा काठ खरिद गर्नु भन्ने हो भने पनि काठ सहज रूपमा उपलब्ध छैन। यस्तो हुँदा पनि काठ व्यवस्थापनको बारेमा जैविक विविधता, कार्बन व्यापार, वातावरणीय सेवा जस्ता विषय जसरी सार्वजनिक रूपमा छलफल र बहसमा आएका छन् त्यसरी काठको विषय बहसमा देखिँदैन (Banjade 2012)। यसले गर्दा काठको

व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष रूपले संलग्न व्यक्ति वा निकाय बीचमा मात्रै छलफलहरू हुन्छन् र त्यहीँ सीमित भएका छन्। त्यसो हुनाले अनियमित रूपमा काठको आपूर्ति (कालोबजारी नै भनौं) भई राज्यले र उपभोक्ताहरूले फाइदा लिन सकेका छैनन र उद्यम व्यवसायीहरूले समेत सहजरूपमा काठ खरिद गर्न सकेका छैनन्।

ख) संरक्षण केन्द्रित सोच

सरकारी क्षेत्र, वन समूहका उपभोक्ताहरू, सञ्चार क्षेत्र र सर्वसाधारण समेतमा रूख काट्नु भनेको वन मास्नु हो भन्ने धारणा व्याप्त छ। रूख काट्नु पनि वन व्यवस्थापनको अभिन्न अङ्ग हो भन्ने बुझ्न र बुझाउन सकिएको छैन। यसकारण वन व्यवस्थापनका नीतिगत व्यवस्था र काठ कटानी र बिक्री वितरण नियमन गर्न बनेका प्रावधानहरू संरक्षण केन्द्रित छन्। यसले गर्दा दिगो रूपमा निकाल्न सकिने काठलाई पनि सहजरूपमा बजारमा पुर्‍याउन अफचारो छ। काठको उत्पादन, बिक्री वितरण, उद्यम र बजारीकरण सहज किसिमले हुन नसक्दा र निकाल्न मिल्ने काठ पनि वनमै छोडिँदा त्यसबाट स्थानीय समुदाय मात्र होइन राष्ट्रिय अर्थतन्त्र पनि लाभान्वित नहुने नै भयो।

ग) सिङ्गो वन क्षेत्र नै त्रिसित

काठ व्यवस्थापन गर्दा संलग्न हुने कर्मचारी र उद्यम व्यवसायीहरू काठ कटानी र बिक्री वितरणबाट हच्किनुपर्ने गरी त्रिसित छन्। नियमसङ्गत रूपमा गरिने काठ व्यवसाय वा अरू वनजन्य उद्यम व्यवसायलाई 'तस्करी' को रूपमा बुझिने गुनासो व्यवसायीहरूको छ। वन पैदावारको कटानी, ओसारपसार र उपयोग पनि वन व्यवस्थापनकै पाटो हो भन्ने नबुझी संरक्षण गर्नु मात्र 'राम्रो' हो भन्ने मान्यता हावी भएको छ। रूख कटानी भएको देखासाथ अनियमितता/वन विनाश भयो भनेर मिडियामा रिपोर्टिङ हुने कुरा परम्परा जस्तो भइसक्यो। यसरी सञ्चार माध्यममा आएपछि त्यो रोक्नुपर्ने प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष दबाव वन कार्यालयहरूमा पर्दछ। अनियमितता हो कि नियमसङ्गत कटानी भएको हो यकिन नहुँदै त्यसको रिपोर्टिङ हुने र त्यसको प्रष्टिकरण र छानविनमा तानिनु भन्दा बरु 'केही नगरी बस्नु' राम्रो भन्ने मानसिकता वन प्राविधिक, उपभोक्ता र कर्मचारीहरूमा छ। केही ठाउँमा भएको अनियमिततालाई नियन्त्रण गर्न बनेका वा बनाइने नियमहरू र तिनीहरूको कार्यान्वयनले

गर्दा सिङ्गो वन क्षेत्र नै त्रसित छ । यस्तो मनस्थितिमा काठको व्यवस्थापन सहज हुनु र त्यसबाट आम्दानी र रोजगारी वृद्धि गर्ने काम गाह्रो हुँदै गएको देखिन्छ ।

ध. नेपालमा काठ व्यवस्थापनका चुनौतीहरू

नेपाल सरकारले २०७१-२०८१ लाई वन दशक मनाउने निर्णय लिनु र वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले समृद्धिका लागि वन भन्ने अवधारणा आत्मसात् गरेको वर्तमान अवस्थामा सरकारले वन क्षेत्रलाई ठूलो महत्व दिएको प्रतीत हुन्छ । यसकारण वन क्षेत्रबाट काठ उत्पादन गर्ने र त्यसैबाट आयआम्दानी लिन र रोजगारी बढाउन गरिनुपर्ने कानुनी तथा व्यवहारिक पहलहरूका बारेमा राज्यले लिने अबको बाटो सबैको चासोको विषय बनेको छ । अब यस लेखमा अहिलेसम्म गरिएको विश्लेषणका आधारमा देखिएका केही चुनौतीहरूको प्रस्तुति गरिन्छ ।

क) कम जनशक्ति र अपर्याप्त क्षमता विकास

जिल्ला वन कार्यालयहरू लगायत सरकारी निकाय तथा संयन्त्रहरूमा प्राविधिक जनशक्तिको कमी छ । भएको जनशक्तिले प्रशासकीय एवम् प्राविधिक दुबै किसिमको सेवाहरू प्रदान गरिरहेको छ । त्यसमाथि दिन प्रतिदिन सामुदायिक वन र अन्य समुदायमा आधारित वनहरूको सङ्ख्या बढिरहेको हुँदा त्यही अनुपातमा प्राविधिक सेवाको माग बढ्दै जाने तर मौजुदा जनशक्तिले त्यो सेवा पुऱ्याउन नसकिरहेको अवस्था छ । सरकारी संयन्त्रमा मात्रै होइन कि वन क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी सङ्घसंस्था एवम् दातृ निकायहरूले पनि जनशक्ति बढाउने र तिनको कार्य कुशलता बढाउन पर्याप्त सहयोग पुऱ्याउन सकेको देखिँदैन । त्यसकारण वनको उत्पादकत्व बढाउन र त्यसको सदुपयोग गर्नेतर्फ धेरै काम हुन सकेको छैन । वनपैदावर उत्पादन र उपयोगमा नै अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसकिएपछि त्यसबाट आम्दानी बढ्ने र जनजीविकामा सोचे अनुसारको सहयोग नपुग्नु स्वाभाविक नै भयो ।

ख) संरक्षण केन्द्रित वन व्यवस्थापनको नीतिगत व्यवस्था

नेपालमा वन व्यवस्थापन गर्नका लागि बनेको नीतिगत व्यवस्था, विशेष गरी वन पैदावर कटानी संयन्त्र, ओसार पसार र बिक्री वितरण सम्बन्धी प्रावधानहरू भ्रष्टाचार र संरक्षणलाई मात्र प्रोत्साहन दिने खालका छन् । अझ काठ कटानी हुने वित्तिकै लौ वन सकियो भने जस्तो गरी रिपोर्टिङ हुन्छ । योजनाबद्ध तरिकाले वन व्यवस्थापन

गरी प्राप्त काठ होस् वा अन्य काठ होस्, नियमितता वा अनियमितता के भएको हो भन्नेतर्फ नसोची प्रचार हुँदा रूखहरू काट्नु भनेको तस्करी हो कि भन्ने आमधारणा बनेको छ । वन सम्बन्धी यस्तो धारणा आममानिसमा मात्रै होइन, वन व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष संलग्न हुने उपभोक्ता तथा वन प्राविधिकहरूमा पनि कुनै न कुनै रूपमा रहेको देखिन्छ । वार्षिक वृद्धिभन्दा कम मात्र कटानी परिमाण निकाल्नुपर्ने प्रावधान भएको वन मापन मार्गदर्शन, त्यो परिमाणभन्दा पनि घटाएर कटान अनुमति दिने प्रचलन र कटान अनुमतिभन्दा पनि कम कटान गर्नु राम्रो हो भन्ने उपभोक्ताको सोच पनि संरक्षण केन्द्रित धारणाको एउटा पाटो हो ।

ग) वन पैदावर कटानी र बिक्री वितरणको क्रममा हुने गरेको अनियमितता

वन काट्नु भनेको वन मास्नु हो र अनियमितता गर्ने जुक्ति हो भन्ने आमधारणा बन्नुको प्रमुख कारण भनेको केही ठाउँमा वन पैदावर कटान र बिक्री वितरणमा भएका अनियमितता र सोसँग सम्बन्धित मुद्दामामिला एवम् अदालती केसहरू हुन् । कुनै क्षेत्र वा जिल्लामा भएका यस्ता गतिविधिले गर्दा सबैतिरका वन क्षेत्रमा यस्तो हुन्छ होला भनेर बुझ्ने गरिएको छ । यसले गर्दा वन पैदावार निकालेर अनियमितता हुनुभन्दा बरु ननिकालेकै जाति अथवा यसो गरेर अदालती प्रक्रियामा तानिनुभन्दा चुप लागेर बसेकै राम्रो भन्ने जस्ता धारणाहरू बलियो गरी निर्माण भएको देखिन्छ । कुनै निश्चित ठाउँमा भएका वा हुने गरेका अनियमितता नियन्त्रण गर्न बनाइने नीतिनियम र प्रावधानहरू सबै ठाउँमा लागू हुने हुँदा वनको सदुपयोग गरी आम्दानी/रोजगारी बढाउने गरी नीति वा प्रक्रियाहरूको सरलीकरण गरी प्रोत्साहन गर्ने काम हुन सकेको छैन ।

घ) वन व्यवस्थापनका सम्बन्धमा विविध मत

वनको व्यवस्थापन गरेर उत्पादकत्व बढाउने, वन पैदावरको उचित सदुपयोग गरेर जनताको जीवनस्तर बढाउने भन्ने कुरामा वन क्षेत्रमा काम गर्ने सरोकारवालाहरू बीच एकमत देखिए पनि कसरी वन व्यवस्थापन गर्ने भन्नेमा विविध मतहरू देखिन्छन् । उदाहरणको लागि सक्रिय/बैज्ञानिक व्यवस्थापनको नाममा विज्ञ र प्राविधिकहरू प्रभावी हुने र स्थानीय जनताले कानुनसम्मत प्राप्त अधिकारहरू समेत केन्द्रिकृत हुन जान्छ भन्ने एक किसिमको बुझाइ छ भने अर्कोतिर सामुदायिक वा परम्परागत वा सहभागिमूलक

व्यवस्थापन भनेर वन विज्ञानका मान्यतालाई महत्व नदिँदा उत्पादकत्व बढ्ने र दिगो रूपमा वनको व्यवस्थापन हुँदैन कि भन्ने धारणा पनि रहेको देखिन्छ। यसले गर्दा वनको व्यवस्थापन सोचिए अनुसार अगाडि जान सकिइरहेको अवस्था छैन।

६. अबको पहल

यो लेखमा उल्लेख भएभैं नेपालमा काठ व्यवस्थापनको माध्यमबाट हुन सक्ने आर्थिक सम्भावनाबाट लाभान्वित हुनको लागि निम्नलिखित केही पहलहरू लिनु पर्दछ।

- क) नेपालमा सामुदायिक वन लगायत सबै किसिमका वनहरूमा काठको उत्पादन वृद्धि हुने किसिमले व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ। यसको लागि काठ काट्नु पनि वन व्यवस्थापनको अभिन्न अङ्ग हो भन्ने कुरा अभियान कै रूपमा देशभरी फैलाउनु पर्दछ। वनमा काठको उत्पादन बढाई आमदानी र रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नु पर्दछ भन्नेमा सबै निकायहरूको मतैक्यता भएभैं त्यसको लागि वनको कस्तो व्यवस्थापन र कसरी गर्ने भन्ने विषयमा घनीभूत छलफल र अन्तरक्रिया हुनु जरुरी छ।
- ख) काठ कटानी र ओसारपसार गर्दा हुने कानुनी र प्रक्रियागत कार्यविधिलाई सरलीकृत गरी काठको कटानी, सङ्कलन र बिक्री वितरण प्रक्रियालाई सहज बनाउने एवम् काठ उद्यमहरूलाई प्रोत्साहन गरिनु पर्दछ।
- ग) काठको व्यवस्थापनलाई प्राथमिकतामा राखेर सामुदायिक वन लगायत अन्य वन क्षेत्रमा सघन व्यवस्थापन गर्ने, उत्पादन बढाउने र तत्कालको लागि विदेशबाट आयात भइरहेको काठको प्रतिस्थापन गर्ने, देशभित्रको माग सम्बोधन हुने गरी आपूर्ति व्यवस्थापन सहज गर्ने र दीर्घकालीन रूपमा काठ र काठजन्य उत्पादन निर्यात गर्ने उद्देश्य लिनुपर्ने हुन्छ।
- घ) वनको दिगो व्यवस्थापनलाई सहज हुने गरी सरकारी, सामुदायिक, साभेदारी वा अन्य प्रकारका वनहरूको संस्थागत संरचनालाई पुर्ननिर्माण गर्नु पर्दछ।
- ङ) वन क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्न आवश्यक पर्ने जनशक्ति व्यवस्था गर्ने, मौजुदा जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र सरकारी क्षेत्रमा नपुग जनशक्ति, विशेष गरी वन प्राविधिकहरू, परामर्शदातृ प्राविधिकको रूपमा (freelancer) सरकारी संरचना बाहिरबाट व्यवस्था गर्ने।

च) वन क्षेत्रमा भइरहेका अनियमितता न्यून गर्न संरचनागत सुव्यवस्था कायम गर्ने, कुनै एक ठाउँको अनियमितताको कारण सम्पूर्ण क्षेत्रको (आपूर्ति) व्यवस्थापन अवरुद्ध नहुने कुराको सुनिश्चित गर्ने।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Banjade, M.** 2012. Discourse and Discursive Practices Over Timber in Nepal. Journal of Forest and Livelihood, 10(1): 58-73.
- Banjade, M. R. and Paudel, N. S.** 2008. Improving equity and livelihoods in community forestry: Suspa community forest user group site report. Kathmandu: ForestAction Nepal
- Banjade, M., Paudel, N., Karki, R., Sunam, R. and Paudyal, B.** 2011. Putting Timber in the Hot Seat: Discourse, Policy and Contestations over Timber in Nepal. Discussion Paper series 11.2. Kathmandu: ForestAction Nepal.
- ERI.** 2011. 'Employment in forestry sector', Environmental Resources Institute, Lalitpur, Nepal
- Kathmandu Post.** 2012. 'Policy sought for forest products' <http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2012/07/31/money/policy-sought-for-forest-products/237875.html> (Accessed on 20 Dec, 2013).
- Mahapatra, R.** 2001. Betrayed: Nepals Forest Bureaucracy Prepares for the Funeral of the Much Hailed Community Forest Management Programme. Down to Earth: 9 (22), <http://www.oneworld.org/cse/html>
- MoFSC.** 2014. 'Review of Implementation of the Master Plan for the Forestry Sector: Achievements and Lessons' The Ministry of Forests and Soil Conservation, Singh Durbar, Kathmandu.
- Neupane, H.R.** 2000. Factors that Influence the Poorer Households Benefit from CommunityForests: An Analysis of Forest Management and Benefit Sharing Processes (Unpublished MPhilthesis). The University of Reading, UK..
- Paudel, N.S., Paudel, G., Karki, R. and Khatri, D.B.** 2014. Revenue and employment opportunities from timber management in Nepal's community forests. ForestAction Policy Brief No. 29.
- सुवेदी, विजयराज** । २०६९ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका अवसर र चुनौती हाम्रो वन सम्पदा, वर्ष १०, अङ्क १, फरेस्टएक्सन ।